

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ АПЕЛЯЦІЇ

Н. Л. ВІТРУК, кандидат філологічних наук, асистент,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

E-mail: n.l.vitruk@gmail.com
orcid.org/ 0000-0003-1000-3427

Анотація. Статтю присвячено дослідженню лексико-семантичного наповнення односкладних речень апеляції в сучасній українській літературній мові. Особливу увагу приділено виокремленню основних семантичних груп, головний член речення яких вжитий у прямому значенні. З'ясовано, що найчастіше речення-звертання містять назви осіб (як власні, так і загальні), до яких з тих чи тих причин спрямоване мовлення співбесідника, рідше – це назви об'єктів флори й фауни, а також назви неістот (персоніфікованих предметів і явищ доволішньої дійсності). Виявлено безпосередній вплив мовних та позамовних чинників на вибір форм звертання, від яких суттєво залежить семантика односкладних речень апеляції.

Ключові слова: односкладні іменні речення, односкладні речення апеляції, головний член речення, семантична структура речення, лексико-семантичне наповнення

Постановка проблеми. Структурні компоненти будь-якої синтаксичної одиниці й односкладних речень апеляції зокрема, завжди скомпоновані так, щоб точно й вдало передати зміст задуманого, іншими словами, значеннєво пов'язані між собою, адже саме вони відтворюють семантичний зміст речення. Семантика і елементарних, і неелементарних за будовою вокативних конструкцій є складною і синкретичною: в одному реченні поєднано кілька значень, які в комплексі утворюють емоційно забарвлену номінацію адресата мовлення. Основним значеннєвим компонентом семантики речень апеляції є, звичайно, ім'я, власна назва або загальна назва особи, значно рідше це може бути назва персоніфікованого предмета, явища чи будь-якого абстрактного поняття. На основне значення постійно нашаровано додаткові відтінки значень (зазвичай, це різне емоційне ставлення до оточення, їх характеристика, оцінка тощо), з допомогою яких вокативні синтаксичні конструкції диференціюють на функційно-семантичні різновиди. Однак запропоновані мовознавцями класифікації не охоплюють усіх значеннєвих виявів односкладних речень апеляції в українській мові, що й визначає **актуальність** нашого дослідження [5,6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виокремленню функційно-семантичних різновидів присвячено більшість досліджень мовознавців (Б. Кулик, О. Попов, К. Шульжук, А. Кулагин, А. Печніков, В. Бабайцева, П. Дудик, В.Шинкарук та ін.), у яких визначальною семантичною ознакою вокативних речень названо семантику прохання, наказу чи заклику. На думку Л. Корновенко, семантика вокативних графем більш унікальна, оскільки вона поєднує прагматичну інтенцію мовця і параметри адресата. Дослідниця зазначає: „З одного боку, звертання служить для називання Адресата-об'єкта, до якого звертаються з промовою, з

другого боку, воно ж є суб'єктом, який реагує, сприймає і може виконати волю Мовця" [1, с. 77].

Складність семантики аналізованих речень апеляції полягає також у тому, що вже при називанні адресата-об'єкта мовець попередньо обміркував смислову наповненість звертання, залучивши при цьому всі свої знання про співбесідника, відому чи доступну інформацію про нього. Ці знання В. Райлянова назвала прагматичними пресуппозиціями і визначила основні з них: „Пресуппозиція знайомства (адресат знайомий, малознайомий чи незнайомий з мовцем), пресуппозиція віку (адресат – одноліток мовця, старший, або молодший від нього), пресуппозиція соціального статусу (адресат вищий чи нижчий від мовця щодо суспільної ієрархії), пресуппозиція характеру спілкування (офіційність або неофіційність умов комунікації) та ін.” [2, с. 7]. Чинників впливу на вибір форми звертання, як бачимо, може бути чимало, від них залежить семантика вокативних синтаксичних конструкцій.

Враховуючи досліджені ученими аспекти звертань, ми у подальших розвідках маємо на меті охарактеризувати групи лексико-семантичного наповнення головного члена речень апеляції сучасної української мови, окреслити їх можливу значеннєву „місткість” (тобто здатність охопити найрізноманітніші назви). **Методика** дослідження односкладних речень апеляції спрямована насамперед на опис підграматики апеляції (звернення), з'ясуванню її особливостей на противагу підграматики репрезентації (представлення). Досягнути цього вдається завдяки використанню таких **методів** наукового пізнання як спостереження, порівняння та узагальнення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження.

Звертання як соціально-лінгвістичне явище, з одного боку, і як засіб встановлення комунікативного контакту та продовження комунікації, з другого боку, тісно пов'язане з людиною, основним об'єктом-співбесідником, її діяльністю. Конкретним мовним представленням звертання, його формою, є іменники-антропоніми або загальні іменники (рідше слова інших іменних частин мови у цій функції), якими названо слухача. Інколи цим „слухачем” можуть бути інші живі організми, а подекуди навіть неістоти. Тому логічно буде, на нашу думку, виокремити групи лексичної реалізації головного члена односкладних іменних речень апеляції в такому порядку: 1) назви осіб, до яких з тих чи тих причин спрямоване звертання; 2) назви об'єктів флори та фауни; 3) назви неістот (предметів, явищ навколишньої дійсності та ін.).

Перша лексико-семантична група за численністю називань особи, до якої звертаються, є, мабуть, найуживанішою. Слова, вжиті у ролі головного члена цієї групи, охоплюють загалом такі найменування:

1) власні назви (імена, прізвища, прізвиська та ін.), напр.: – **Мотре, Марку, Надю!** – ще з порога (Є. Гуцало); **О любий Холоденко, далекий брате мій, зарубаний в бою!..** (В. Сосюра); ... **гукнула на все горло: – Павле Захаровичу!** (В. Кучер); **Кобзарю наш!** (О. Пчілка); **Прометею, Прометею!** **Одлетів твій коршак хижий ...** (М. Рильський);

2) назви за суспільно-соціальним статусом, напр.:

– назви за національністю (належністю до певного народу, етнографічної групи), напр.: **О мій зашарпаний зулусе!..** (В. Сосюра); – **Татарине, ой, сидий, бородатий!** (Нар. тв.); **Слов'яни! Синочки... Мужайтесь...** (Б. Олійник); **О мій збентежений гуцуле!** (Д. Павличко);

– за соціальним статусом, напр.: **Ех, громадяни мої дорогі!** (Є. Плужник); – **Газдо Василю,** – **звернувся Михайловий нічний гість до вуйка ...** (М. Матіос);

Пане мій, господарю мій! королю мій, царю мій! Даруй днів ... (Ю. Федькович);
Ти, рекруте зелений! Ти чого мене не слухаєш? (С. Пушик);

– назви за родинними стосунками, напр.: **Далекий, жаданий мій муже!** (А. Малишко); **Дружинонько мила!** (О. Пчілка); **О мамо-мамо! ... Батьку-батьку рідний!..** (М. Кропивницький); **Моя бабусю, старша моя мамо!** (Л. Костенко); **Дядьку мій!** (М. Рильський); – **Кумо швагрова! – благає ...** (І. Франко);

– назви за віком та статтю, напр.: **Гей ти, проклятий стариганю!** (І. Котляревський); **О жінко далека, вколисана сном опівнічним!** (Д. Кремінь); – **Хлопче мій!** (Леся Українка); **Правнуче мій!** (М. Рильський);

– назви за професією, напр.: **Вчителю шановний!** (Леся Українка); – **Гей ти, попе! – закричав він різким голосом** (М. Старицький); – **Ех, прикажчику, прикажчику, – зневажливо посміхнувся Андріяка** (О. Гончар); – **Рибалки ж мої, риболовнички!** (Нар. тв.); **Куховарко! А всип мені ще галушок** (М. Кропивницький);

– назви за дружніми, товариськими відносинами, напр.: **Ах, друзі ви мої! Моє сердешне коло!** (А. Малишко); **Ох, братику! – товариш одмовляє** (О. Пчілка);

3) назви за особистими якостями людини:

– зовнішнім виглядом, напр.: **Красунчику! Хочеш, щоб ми завжди були разом?** (Л. Дашвар); **Любиш?.. Мила, вродливице моя!** (О. Пчілка); **Сини мої любі, мої чорноброві!** (Т. Шевченко);

– назви за вдачею, напр.: **П'янице, ледащо!** (І. Нечуй-Левицький); **Цокотухи! Становіться вже, буду грати** (П. Мирний);

– назви за типом поведінки та вчинками: позитивна характеристика, напр.: **Мудрий! Ну, ходімо** (М. Кропивницький); **Лицарю мій непереможний...** (С. Васильченко); **Марусю! моя пораднице! Порадь мені ...** (П. Мирний) або негативна характеристика особи, напр.: **У, катюго, сибірний!..** (М. Кропивницький); – **Гяуре, вигнаний батьком!** (М. Коцюбинський);

– назви за внутрішнім станом, настроєм, напр.: **Бідний, сердешний страднику! Печальники мої, кричальники щоденні** (П. Мовчан); – **Бідна моя, самотня, безпорадна** (З. Тулуб).

Називання осіб при звертанні звичайно ж необмежені переліченими тематичними групами. Їх кількість легко збільшуватиметься при виокремленні додаткових семантичних підгруп, які охоплюватимуть не загальні, а конкретніші лексичні значення, наприклад назви осіб за світосприйняттям чи за місцем проживання: **Ге-ей! Побожний! Ге-ей!..** (С. Пушик); **Ну, моя провінціалочко!** (М. Кропивницький).

Не менш яскравими представлені в художній літературі образи осіб, позитивні чи негативні риси яких виражено з допомогою означень, при цьому головний член речення вжито у прямому значенні, проте загалом вокативна конструкція оцінно й метафорично забарвлена, напр.: **Золотий мій зятю!** (Ю. Федькович); **Свята, свята душе!..** (М. Кропивницький); – **Хазяїне солодкий, господарю медовий!** (М. Стельмах); **А ти за тото дитину мені з путя збивати? Вороже тяжкий! Але жди!** (Ю. Федькович); **Вернися, жоно. Дебри мої глибокі, таїни мої мовчазні** (Р. Федорів).

Другу лексико-семантичну групу утворюють вокативні речення, головний член яких апелює до тварин та рослин. Виокремлюємо такі підгрупи:

1) назви об'єктів фауни (тварин, птахів), напр.: – **Вороний коню! Грай ти підмною** (Нар. тв.); – **Гей! гей! гнідко! гнідко! – гукає Яким** (П. Мирний); **Агей, бики. Не підведіть, бики** (Б. Олійник); **Гой, стадо моє!** (Ю. Федькович);

Зозулі ж мої сивенькі, **А соловейки** маленькі! **Та ви високо літаєте** (Нар. тв.); **Біла птице!** Недосвіт білий! **Біле щастя, побудь у мене!** (А. Малишко);

2) назви об'єктів флори (дерев, квітів, трав тощо), напр.: **Ой липо, липо, рясен цвіте, Ой молодосте польова!** (М. Рильський); **Ох, мій дубе!** **Я згадаю знов неповторне; Мій рідний саду!** (А. Малишко); **Ліси мої, гаї мої священні!** (Л. Костенко); **Гаю, гаю, темний гаю, Тихесенький Дунаю!** (Т. Шевченко); **Ой квітко листопадова! Живу, неначе згадую ...; Осоко ж моя, ой домашечко!** (П. Мовчан); **Ой зелена рудо, Жовті піски мої!** (М. Рильський).

Третя лексико-семантична група об'єднує ті односкладні речення апеляції, головний член яких називає неістоти, неживі об'єкти довколишньої дійсності: предмети, речі, явища природи, її закономірності, різні їх якості та властивості тощо. Поняття неістот охоплює також низку абстрактних назв, до яких за потреби може звернутись мовець. Виокремлюємо наступні тематичні підгрупи персоніфікованих назв:

1) назви явищ природи, напр.: **Vimpe! Vimru! Ще не доволі леліять на морі** (Ю. Федькович); **Осене і весно! Зимо й літо! ... Ляпавице й громе!; О ноче зрадна! Буде ж день!** (М. Рильський); **Опівноче! Прости її таку** (Д. Кремінь); **О дальні ранки над Дінцем, о саяво днів гаряче!** (В. Сосюра);

2) назви небесних тіл, напр.: **Прабога син! Сонечко світле! Пресвітлий наш святе!** (Ю. Федькович); **Гей ви, зорі ясні!.. Тихий місяцю мій!..** (В. Сосюра); **Гей, зоре, зоре!** (П. Мовчан);

3) назви земної поверхні:

– назви краю, сторони, напр.: **О рідна стороно! Бувай здорова** (В. Стус); **Краю рідний! Серце рветься** (О. Пчілка); **Чужино дальня! Вітер люто свище** (А. Малишко);

– назви країн, напр.: **Волинь незабутня, країно славутня!** (О. Пчілка); **Зелена моя Буковино, сині мої гори, холодні мої ізвори!** (Ю. Федькович); **Панська Європо!** (Д. Павличко); **Ах, Німеччино, Німеччино!** (М. Хвильовий);

– назви окремих земельних ділянок, напр.: **Степе, степе... Чорний ворон кряче** (Д. Кремінь); **Гей ви, гони мої, моя муко!** (В. Сосюра); **О чорноземле, тванна, глейкувата** (П. Мовчан);

– назви гірських та водних поверхонь, напр.: **Ви, Звезеля скелі, узгір'я веселі!** (О. Пчілка); **О річко!** (Д. Кремінь); **Дунаю мій!** (Ю. Федькович); – **Гей, ти, Дніпре! Гей, ти, сивий!** (М. Хвильовий);

4) назви об'єктів навколишнього середовища (житла, побутових речей, одягу, їжі, музичних інструментів тощо), напр.: **Ясна оселе!** (М. Бажан); **Збаночку мій!.. Мій ти збаночку!..** (Ю. Федькович); **Моя весільна вишита кошуле!** (М. Бажан); **Ех, рясо!** (М. Старицький); **Мій хлібе рідний!** (А. Малишко); **Скрипко моя дубовая, Струни мої шовкові!** (Нар. тв.);

5) абстрактні поняття з різним значенням, напр.: **О вічний світе!; Часе мій!; О юносте, далека й полум'яна!** (Д. Кремінь); **Ех, доле, доле щербата!** (М. Коцюбинський); **О безпомічна воле, позбавлена сил!; Моя Любове, світла і пречиста!** (П. Мовчан); **О недосяжне щастя!** (В. Стус); **Ах, душе моя стократа!** (А. Малишко); **Безсмертна мово!** (Л. Костенко); **О болю мій, гірка розпуко, Скорбото матері свята!** (М. Рильський).

З допомогою вокативів, зарахованих до групи неістот, утворено також чимало порівняльних конструкцій, у яких одухотворено конкретні явища й поняття та прирівняно їх до людини, наприклад: **Свіжий вітерець на вас подихає. О легкокрилий брате!** (П. Мирний); **Вечоре мій, побратиме милий!**

(М. Рильський); **Вкраїно!.. Квіте мій!..** (В. Сосюра); **Місяченьку, місяченьку, Друже мій, голубку!** (Ю. Федькович).

Варто також зазначити, що саме у прямому значенні як у художньому, так і у богословському стилях головний член вокативних речень звертається до біблійних образів та персонажів (див. детальніше – [1, с. 93–95]).

Висновки та перспективи дослідження. Отже, лексичне наповнення головного члена односкладних речень апеляції, вжитого у прямому значенні, охоплює чимало власних назв людей (імена, по батькові, прізвища, прізвиська), історичних осіб, міфічних героїв і географічних назв (територіальних поселень, річок, гір тощо) та, як підтверджує думку М. Скаб, „практично безмежне поле загальних назв особи” [4, с. 69]. Не менш об’ємними, на нашу думку, будуть лексико-семантичні групи, головний член яких апелює до об’єктів ірреальної дійсності, що визначає перспективу подальших наукових розвідок.

Список використаних джерел

1. Вітрук, Н. Л. Стилiстичнi параметри використання односкладних речень репрезентації та апеляції у біблійних текстах [Текст] / Надія Вітрук // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : зб. наук. праць / наук. ред. Бунчук Б. І. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 506–508 : Слов’янська філологія. – С. 90–96.

2. Корновенко, Л. В. Обращение в прагмалингвистическом аспекте [Текст] / Л. В. Корновенко // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць / [відп. ред. проф. Лисиченко Л. А.]. – Харків, 2006. – Вип. 18. – С. 75–80.

3. Райлянова, В. Е. Семантичний простір звертання в сучасній російській мові [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 „Російська мова” / Райлянова Вікторія Едуардівна ; Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2001. – 17 с.

4. Скаб, М. С. Граматика апеляції в українській мові [Текст] : монографія / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.

5. Харченко, С. В. Варіантність факультативних елементів семантико-синтаксичної структури речень [Текст] / С. В. Харченко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Філологічні науки». – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 215, Ч.1. – С. 33–39.

6. Шинкарук, В.Д. Функціонально-стилістичні особливості фразеологізованих речень закритого типу з релігійним компонентом[Текст]/ В.Д. Шинкарук // Біблія і культура: Збірник наукових статей.– Чернівці: Рута, 2001.– Вип. 3.– С.297–299.

References

1.Vitruk, N.L. (2010). Stylistic parameters of usage of composite sentences of representation and appeal in biblical texts/ Nadia Vitruk // Scientific Bulletin of Chernivtsi National University named after Yurii Fedkovych: Coll. Science. Works / Science. Ed. Bunchuk B.I. – Chernivtsi: Chernivtsi nat. University Press. – Vol. 506–508: Slavic philology. – P. 90–96.

2.Kornovenko, L.V. (2006). Appeal in pragmalinguistical aspect / L.V. Kornovenko// Linguistic research: Coll. Science. Works. – Kharkiv. – Vol. 18. – P. 75-80.

3. Railianova, V.E. (2001). Semantic space of appeal in modern Russian language: autoref.dis. for achieving the Philology Candidate's title: spec 10.02.02 "Russian language" / Railianova Victory Eduardovna; Dnepropetrovsk nat. un-ty. – Dnepropetrovsk. – 17 p.

4. Skab, M.S. (2002). Grammar of appeal in Ukrainian language : monography / M.S. Skab. – Chernivtsi : Misto, 2002. – 272 p.

5. Kharchenko, S. V. (2015). Variantnist fakultatyvnykh elementiv semantiko-syntaksychnoi struktury rechen [Variation of optional elements of semantic and syntactic structure of sentences]. Scientific Herald of National university of life and environmental sciences of Ukraine. Series: Philological Sciences, 215, 33-39.

6. Shynkaruk, V .D. (2001). Funktsionalno-stylistychni osoblyvosti frazeologizovanykh rechen zakrytoho typu z relihiinym komponentom [Functional and stylistic features of phraseological sentences of a closed with a religious component] Bibliia i kultura: Zbirnyk naukovykh statei [Bible and Culture: Scientific Bulletin]. Chernivtsi: Ruta, – Vyp. 3.– P.297–299.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОДНОСОСТАВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ АПЕЛЛЯЦИИ

Н. Л. Витрук

Аннотация. Статья посвящена исследованию лексико-семантического наполнения односоставных предложений апелляции в современном украинском литературном языке. Особое внимание уделено выделению основных семантических групп, главный член предложения которых употреблен в прямом смысле. Выяснено, что чаще всего предложения-обращения содержат названия лиц (как собственные, так и общие), к которым по тем или иным причинам направлено речи собеседника, реже – это названия объектов флоры и фауны, а также названия неодушевленные (персонифицированных предметов и явлений окружающей действительности). Выявлено непосредственное влияние языковых и внеязыковых факторов на выбор формы обращения, от которых существенно зависит семантика односоставных предложений апелляции.

Ключевые слова: односложные именные предложения, односоставные предложения апелляции, главный член предложения, семантическая структура предложения, лексико-семантическое наполнение

LEXICAL-SEMANTIC PECULIARITIES OF THE COMPOSITE SENTENCES OF APPEAL

N. L. Vitruk

Abstract. Introduction. In modern Ukrainian and foreign linguistics many scientific works are devoted to multidimensional research of composite sentences of appeal. Certain attention is also paid to clarification of semantic peculiarities of the mentioned syntactic units. However, the scientists limited their research only by emphasizing of separate functional-semantic groups the main peculiarities of which are mainly semantics of request, order or appeal. Actuality of our study consists in determination of the lexico-semantic content of the main member of the composite sentences of appeal in the literal sense in modern Ukrainian literary language.

Purpose. The goal of the scientific article is to characterize the groups of lexico-semantic filling of the main member of the sentences of appeal of modern Ukrainian language, to outline their meaning abilities, that is their ability to embrace different names.

Methods. The main method of research of composite sentences of appeal is descriptive, aimed primarily to characterise the subgrammar of appeal (appeal), to clarify its features.

Results. Simple and complex composite sentences of appeal have complex and syncretic semantics: the main member concentrates in itself several meanings, which generally create emotionally vivid nomination of the recipient speech. The main meaning,

as usually, is naming someone or something when appealing, and additional meaning may be different emotional attitude to the environment, its characteristics, evaluation etc.

The results of our research that the most commonly used are the sentences of appeal, which contain names of people. A person may be addressed by calling its: 1) name, surname or nickname; 2) social status (according to nationality, sex, age, family affiliation, profession); 3) personal characteristics (according to appearance, character, type of behaviour or actions (positive / negative characteristics), inner state, mood). Less used are composite sentences of appeal, the main member of which names the objects of flora (animals, birds) and fauna (trees, bushes, grasses, flowers).

Many composite sentences of appeal contain names of inanimate objects of surrounding reality, that is personalized names: objects, things, phenomena of nature, its laws, different properties, geographic concepts etc. This lexico-semantic group covers also various abstract names, which the speaker can refer to, if needed.

Originality. Scientific novelty of the results of the study is that for the first time in Ukrainian linguistics there was made an attempt to define possibilities of lexico-semantic content of the main member of the composite sentences of appeal.

Conclusion. Lexical meanings, expressed by the main member of the composite sentences of appeal, are extremely different. The speaker, depending on the communicative situation, can apply to both individuals and to any object of reality. This makes it possible to affirm that vocative sentences, as well as nominative, belong to composite nominative sentences.

Keywords: composite nominative sentences, composite sentences of appeal, the main member of the sentence, semantic structure of the sentence, lexical-semantic content

УДК 811. 161. 2'

МОТИВАЦІЙНЕ І СЛОВОТВІРНЕ ВИРАЖЕННЯ СУФІКСАЦІЇ ВІДІМЕННИХ ДІЄСЛІВНИХ ОДИНИЦЬ В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XIV – XVII СТ.

Г. В. КОЧЕРГА, кандидат філологічних наук, доцент,
Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького

E-mail: kocherga_galina@ukr.net

orcid.org/ 0000-0003-1000-3427

Анотація. У статті з'ясовано когнітивне дослідження відіменних дієслівних одиниць, що дозволяє виявити специфіку відмінностей між мовами, і віддзеркалює особливості у сприйнятті їх носіями навколишнього світу. Історичній суфіксальній семантиці належить якнайважливіша роль у номінативному процесі, що віддзеркалює особливості людського світосприйняття, специфіку культурно-історичного досвіду мовних контактів східнослов'янських етносів у писемних пам'ятках XIV – XVII ст. Аспекти когнітивної концепції словотворчої мотивації узагальнені О. Селівановою. Дослідниця підкреслює, що однією з актуальних проблем сучасного словотвору та теорії номінації є дослідження мотиваційних механізмів, що на вербальному рівні виявляються у структурно-семантичних зв'язках між похідними та твірними одиницями мовної системи, а на когнітивному рівні є способом мовної репрезентації концептуальних реляцій синергетичної системи етносвідомості. Типологізацію мотиваційних зв'язків відіменних дієслівних